

УДК 37.041:37.091.212:378

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ЯК ПРОВІДНОЇ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Гриценко І.С., к. пед. н.,
старший викладач кафедри романо-германських мов і перекладу
Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті здійснено всебічний феноменологічний аналіз наукових підходів до розуміння, сприйняття та трактування в психолого-педагогічній літературі дидактичної категорії «самостійна робота студентів», що в контексті здійснюваного дослідження виявляється як провідна форма організації самостійної освітньої діяльності студентів у вищій школі. Самостійність дає змогу особистості в процесі діяльності за допомогою засвоєних знань і вмінь незалежно діяти, досягаючи очікуваного результату. За своєю суттю самостійна робота є активною розумовою діяльністю студента, пов'язаною з виконанням навчального завдання. Наявність завдання та цільової установки на його виконання вважають характерними ознаками самостійної роботи.

Ключові слова: самостійна робота, самостійна робота студентів, самостійна освітня діяльність, вища школа, освітній процес.

В статье осуществлен всесторонний феноменологический анализ научных подходов к пониманию, восприятию и трактовке в психолого-педагогической литературе дидактической категории «самостоятельная работа студентов», что в контексте проводимого исследования проявляется как доминантная форма организации самостоятельной образовательной деятельности студентов в высшей школе. Самостоятельность дает возможность личности в процессе деятельности с помощью усвоенных знаний и умений независимо действовать, достигая ожидаемого результата. По своей сути самостоятельная работа является активной мыслительной деятельностью студента, связанной с выполнением учебного задания. Наличие задачи и целевой установки на ее выполнение считают характерными признаками самостоятельной работы.

Ключевые слова: самостоятельная работа, самостоятельная работа студентов, самостоятельная образовательная деятельность, высшая школа, образовательный процесс.

Hrytsenko I.S. PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS OF INDEPENDENT WORK OF STUDENTS AS THE LEADING FORMS OF ORGANIZATION OF INDEPENDENT EDUCATIONAL ACTIVITY IN HIGHER SCHOOL

The article deals with the issue of presenting a comprehensive phenomenological analysis of scientific approaches to understanding, perception and interpretation of the didactic category “students’ independent work” in the psychological and pedagogical literature done, which appears in the context of the conducted research, as a leading form of organizing students’ independent educational activity in higher school. Independence gives the opportunity of personality in the process activities by using acquired knowledge and skills to act independently, achieving the expected result. Essentially individual work is in active mental activity of the student related to the learning task. The existence of objectives and targets for its implementation consider the characteristics of independent work.

Key words: independent work, independent work of students, independent educational activity, higher school, educational process.

Постановка проблеми. Загальним питанням організації навчання студентів вищої школи присвятили свої дослідження В. Биков, Я. Болюбаш, Г. Васянович, В. Галузинський, М. Євтух, К. Левківський та інші вчені. Дослідження останніх років (зокрема, таких науковців, як Г. Гнітецька, Л. Журавська, О. Малихін, І. Хом'юк, І. Шимко) підтверджують актуальність подальшого вивчення проблеми самостійної роботи у вищих навчальних закладах.

Про актуальність проблеми активізації самостійної роботи студентів свідчать численні роботи педагогів (таких як Л. Арис-

това, А. Есауло, Б. Єсіпов, П. Підкасистий, Н. Половнікова, М. Скаткін, І. Харламов, Т. Шамова, Г. Щукіна) і психологів (К. Абульханова-Славська, В. Давидов, П. Гальперін, А. Ковальов).

Так, К. Абульханова-Славська, розглядаючи цю проблему крізь призму психології особистості, говорить про те, що активність – це типовий для конкретної особистості узагальнений, ціннісний спосіб відображення, вираження та здійснення її життєвих потреб; це функціонально-динамічна якість особистості, яка інтегрує й регулює в динаміці всю її особистісну структуру [1].

Інші вчені визначають активізацію пізнавальної діяльності студентів як уміння та прагнення творчо підходити до навколишньої дійсності, що забезпечує успіх і надає навчальній роботі студентів характер самостійного творчого пошуку істини (І. Лернер, П. Підкасистий, Н. Половнікова та інші автори). Зокрема, М. Скаткін підкреслює, що активізація пізнавальної діяльності не тільки необхідна для успішного вирішення навчальних і виховних завдань, а й розвиває розумові здібності, виховує любов, повагу та звичку до серйозної роботи, пробуджує допитливість. Виділені напрями відображають гуманістичний підхід в освіті, відмінною рисою якого є індивідуальність людини та її особистість, що є надто важливим аспектом у контексті розроблюваної нами проблеми розвитку суб'єктності студентів гуманітарних спеціальностей у процесі самостійної освітньої діяльності.

Аналіз підходів науковців до трактування понять «самостійна робота», «пізнавальна діяльність», «самостійна навчально-пізнавальна діяльність» дає змогу розкрити сутність проблеми активізації самостійної освітньої діяльності студентів вищих навчальних закладів.

Постановка завдання. Отже, мета нашої узагальнювально-аналітичної праці – здійснити всебічний феноменологічний аналіз наукових підходів до розуміння, сприйняття та трактування в психолого-педагогічній літературі дидактичної категорії «самостійна робота студентів», що виявляється як провідна форма організації самостійної освітньої діяльності у вищій школі.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі розвитку педагогічної науки поняття «самостійна робота» трактується вітчизняними та зарубіжними науковцями по-різному. Саме тому, на наше переконання, відсутня можливість розробити систему самостійної роботи з позицій єдиних дидактичних вимог, які не залежать від навчального предмета, проте враховують особливості конкретних навчальних закладів.

У психологічних, педагогічних і тлумачних словниках зафіксовані різні визначення поняття самостійності: 1) самостійність – це характеристика певної системи, коли в усіх її окремих частинах виявляється або відображається модель загальної сумісності її компонентів, яка визначається швидше внутрішніми чинниками психологічної природи, ніж зовнішніми чинниками оточення; 2) самостійність характеризується двома чинниками: по-перше, сукупністю засобів – знань, умінь і навичок, якими володіє особистість; по-друге, ставленням особистості

до процесу діяльності, її результатів та умов здійснення, а також зв'язками з іншими людьми, які відбуваються в процесі діяльності; 3) самостійність виявляється в умінні ставити певну мету, наполегливо досягати її виконання власними силами та відповідально ставитись до власної діяльності, діяти свідомо й ініціативно в нових ситуаціях (Л. Виготський, О. Леонтьєв, Е. Рапацевич).

Аналіз наведених визначень дає підстави стверджувати, що самостійність дає змогу особистості в процесі діяльності за допомогою засвоєних знань і умінь незалежно діяти, досягаючи очікуваного результату. Серед різновидів самостійності вивчалася здебільшого специфіка розумової (пізнавальної) самостійності як якості особистості, що виявляється саме в навчанні. Поняття самостійності мислення, тобто пізнавальної самостійності, передбачає здатність розглядати питання, які вимагають розв'язання та самостійного знаходження відповіді на них (А. Гальперін, В. Давидов, Д. Ельконін, В. Котирло, Н. Менчинська Є. Суботський, Ю. Янотовський).

Розглядаючи самостійність як вольову якість особистості, учені стверджують, що людина, якій вона властива, спроможна систематизувати, планувати, регулювати та активно здійснювати пізнавальну діяльність без постійного керівництва. Іноді самостійність розглядається в поєднанні з рівнем самоконтролю (А. Арет, Г. Никіфорова) та підґрунтям для формування самосвідомості, почуття власної гідності (О. Ковальов).

Вивчення проблеми самостійності в контексті розроблення теорії волі досліджували О. Ковальов, О. Кононко, В. М'ясищев, В. Селіванов, Ю. Дмитрієва, Н. Циркун. Найвищий рівень самостійності в її загальному значенні передбачає не лише відтворення зразка розумової чи фізичної дії, а й внесення в роботу власного (суб'єктивного) та створення особистого способу мислення. Незалежність та ініціатива передбачають певний рівень сформованості інтелектуальної та вольової сфери, а відповідальність – системи мотивів. Тобто самостійність є багатоаспектною якістю особистості, формування та розвиток якої – складний процес. Більшість вітчизняних і зарубіжних учених визначають пізнавальну самостійність переважно як уміння самостійно, без сторонньої допомоги знаходити відповіді на питання, що потребують розв'язання.

Важливим у розгляді сутності самостійності, на думку В. Котирло, Л. Подоляк та О. Савченко, є розкриття механізмів її формування у відповідній діяльності, розуміння ставлення до праці, оцінних відношень. Роль самостійності індивіда в ході засво-

ення ним соціального досвіду полягає в тому, щоб певним чином співвіднести об'єктивні умови та дії соціального середовища із суб'єктивними подіями індивідуального способу життєдіяльності. Таке визначення самостійності запропоноване С. Рогачовою, яка розглядала вплив саморозуміння на динаміку зростання адекватної самостійності в процесі взаємодії соціалізації й індивідуалізації. Саме це, на думку автора, дає змогу розуміти самостійність як інтегративну властивість особистості. Зростаючий розрив між обсягом знань, призначених для навчання, і можливістю їх засвоєння можна подолати шляхом розвитку розумових здібностей студентів, формування в них здатності самостійно регулювати процес засвоєння нових знань та підвищення ефективності навчання.

У психології самостійність як риса – фактор особистості – уведена Р. Кеттелом у 1957 р. Проводячи дослідження із цієї проблеми, В. Козаков виділяє такі характерні особливості змісту поняття «самостійність»: 1) самостійність – це здатність особистості, тобто психічна риса індивіда, яка регулює його поведінку та є умовою його життєдіяльності; 2) усі дії самостійна особистість здійснює без безпосереднього керівництва та такої ж допомоги з боку керівника; самостійна діяльність допускає опосередковані керівництво й допомогу, тобто самостійна людина в самостійних діях також має чимось керуватись; 3) усі дії здійснюються без постійного керівництва викладача, тобто можна припустити епізодичне втручання в самостійну діяльність; 4) самостійність можна характеризувати вмінням щодо систематизації, планування, прийняття рішень, нести відповідальність за всі свої дії, регулювати їх [2]. Сутність самостійності – це здатність особистості до діяльності в умовах відсутності безпосереднього й постійного керівництва. Учений для характеристики суб'єкта як самостійної особистості визначає такі головні вміння:

- виявляти, виділяти та класифікувати об'єкти за істотними ознаками;
- зіставляти, аналізувати й узагальнювати інформацію;
- здійснювати пошук, вияв, систематизацію та узагальнення інформації, особливо в проблемній ситуації;
- зіставляти поточне інформаційне уявлення з еталоном та оцінювати схожість між ними;
- коригувати моделі;
- вибирати еталонну гіпотезу чи розробляти її тощо.

Визначення самостійності як однієї з важливих професійних психічних якостей

запропоноване К. Платоновим і Г. Голубевим: «Самостійність – це здатність систематизувати, планувати й регулювати свою діяльність без безпосереднього постійного керівництва та практичної допомоги з боку керівника» [8]. Самостійна робота здебільшого виступає чи не єдиним способом виховання самостійності в набутті знань. Це стосується також виховання самостійності як риси особистості. Самостійність у здобутті знань виявляється лише завдяки власній діяльності з появою внутрішньої потреби в знаннях, пізнавальних інтересів, захопленості. У цьому розумінні самостійності справді неможливо навчитися. Самостійність у здобутті знань передбачає оволодіння складними вміннями й навичками бачити зміст і мету роботи, організовувати самоосвіту, уміння по-новому підходити до вирішуваних питань, пізнавальну й розумову активність і самостійність, здатність до творчості. У вищих закладах освіти більшості західних країн саме самостійна робота студентів є основою навчання. Традиційні форми навчання (лекції, семінари, практичні заняття) допомагають студентам в організації їх самостійної роботи. Це знаходить своє відображення в структурі навчального процесу.

Багато дидактів вважають, що саме самостійна робота має стати основою вищої освіти, важливою частиною процесу підготовки фахівців. Самостійна робота завжди відігравала особливу роль у навчанні. Я. Коменський наголошував: «Альфаю та омегою нашої дидактики нехай буде пошук і відкриття способу, за якого б учителі менше навчали, а учні більше вчилися» [2, с. 162]. Самостійна робота є складним і багатограним явищем, проте термінологічно точно не визначена, хоча її зміст однозначно інтерпретується всіма дослідниками й практиками навчання як цілеспрямована, активна, відносно вільна діяльність. Самостійна робота студентів розглядається вітчизняними науковцями (такими як Н. Бібік, В. Бондар, О. Малихін, О. Савченко) таким чином:

1) як складова частина загальних проблем наукової організації праці (усунення нераціональних витрат часу, визначення функціональних можливостей людини, намагання навчити студента робити самостійні висновки, використовувати матеріал, здобутий за результатами самостійного опрацювання наукової літератури);

2) спланована, пізнавальна, організаційно й методично спрямована діяльність, яка здійснюється без прямої допомоги викладача, на досягнення конкретного результату (вона є різнобічним, поліфункці-

ональним явищем і має не лише навчальне, а й особистісне та суспільне значення);

3) організована самим студентом, залежна від його пізнавальних мотивів, здійснювана в найзручніший для нього час, контрольована ним навчальна діяльність;

4) засіб організації та виконання студентом визначеної пізнавальної діяльності;

5) засіб отримання знань та формування самостійності не лише як сукупності певних умінь і навичок, а й як риси характеру, яка відіграє суттєву роль у структурі особистості сучасного фахівця вищої кваліфікації;

6) метод навчання, за допомогою якого студенти під керівництвом викладача та за його завданням самостійно вирішують поставлене завдання в спеціально виділений для цього час і виявляють зусилля до самостійної діяльності, яка завершується визначеними результатами;

7) дидактична форма навчання є системою організації педагогічних умов, які забезпечують управління навчальною діяльністю студентів, що здійснюється за присутності викладача та без його безпосередньої участі й допомоги.

Дидактичні основи самостійної роботи розглядають у своїх працях В. Буряк, В. Жук, О. Малихін, О. Рогова, М. Солдатенко, В. Сотниченко, Б. Федоришин та інші вчені. Аналіз організації самостійної роботи студентів дає змогу визначити, які умови необхідні для формування вміння самостійно вирішувати завдання; як забезпечити засвоєння необхідних знань; як здійснювати контроль за діяльністю студента; як інформувати студента про його досягнення; як враховувати індивідуальні особливості студента; як надати можливість студенту самому планувати й корегувати свої дії.

Важливо також визначити місце самостійної роботи як категорії педагогіки. Ця проблема розв'язується в педагогічній науці по-різному:

– самостійна робота – це діяльність студентів, що відбувається без безпосереднього керівництва викладача, хоча спрямовується та організовується ним;

– самостійна робота – це специфічний педагогічний засіб організації й керування самостійною діяльністю студентів у навчальному процесі, яка має включати метод навчального чи наукового пізнання;

– самостійна робота – це конкретний вияв розуму;

– самостійна робота – це специфічний вид навчально-пізнавальної діяльності чи сполучення декількох видів;

– самостійна робота – це різноманітні види індивідуальної та групової пізнаваль-

ної діяльності студентів, що здійснюється ними на аудиторних заняттях і в позанавчальний час;

– самостійна робота – це різноманітні види індивідуальної навчальної діяльності, яка здійснюється на заняттях або вдома за завданнями викладача та під його керівництвом, однак без його безпосередньої участі.

У зарубіжній педагогічній літературі для визначення терміна «самостійна робота» використовують низку понять, які підкреслюють різні аспекти цієї роботи. Так, у педагогічній літературі Австрії й Швейцарії застосовується термін «тиха робота», який підкреслює, що робота здійснюється наодинці. У США користуються терміном «незалежне навчання», що означає таку пізнавальну діяльність, за якої студенти отримують навчальні плани-програми та їм надається відносно велика свобода добору засобів і методів засвоєння. Виділяють два протилежні підходи до цієї проблеми: навчання за умови обов'язкового керівництва викладача та незалежне навчання, коли учень у межах програм користується великою свободою вибору як матеріалу, так і засобів його засвоєння. У Німеччині розрізняють такі види діяльності: робота учня здійснюється під непрямим (опосередкованим) керівництвом учителя (опосередковане навчання); навчання під безпосереднім керівництвом учителя; «вільна» розумова робота учня, яка характеризується можливістю вибору засобів і мети учнем. Педагоги Франції користуються як терміном «індивідуальна робота», так і поняттям «вільна діяльність», якщо передбачені наявність інтересів та вияв ініціативи студентів.

Самостійна робота студентів – це обов'язкова складова частина їх навчальної діяльності. О. Молибог розглядає самостійну роботу як основу вищої освіти [7]. Без самостійної роботи студентів вища освіта не може забезпечити повноцінну підготовку майбутніх фахівців високого рівня. Технологія виконання самостійної роботи студентом багато в чому залежить від того, наскільки він володіє методами опрацювання наукових джерел, наскільки опанував уміння конспектування, складання тез, виписок, підготовки рефератів, що надалі стане основою для написання курсових, кваліфікаційних і дипломних робіт. Викладач також визначає вид самостійної роботи (план, тези, виписки, конспект чи реферат), яку має виконати студент, де та яким чином він прозвітує про виконання завдань для самостійної роботи. Оскільки визначене викладачем завдання студент виконує самостійно, плануючи свій час, місце

й порядок його виконання, та займається цією діяльністю самостійно, без контролю за цим процесом із боку викладача, самостійну роботу можна назвати лише частково керованою. У такому разі варто наголосити на тому, що ступінь самостійності студентів під час виконання різних видів самостійної роботи буде варіюватись на окремих етапах їх навчання у вищому навчальному закладі та залежатиме від дидактичної, методичної, пізнавальної, розвивальної й виховної мети.

Важливими для самостійної роботи є загальні принципи організації навчального матеріалу, визначені І. Лернером:

- етапності, тобто розчленування навчального матеріалу на частини;
- обмеження (кожна виділена частина має являти собою відносно закінчену єдність – смислово та логічну);
- зростаючої складності, заснований на положенні про єдність навчання та розвитку;
- зв'язку нового зі старим, старого з новим;
- координації, тобто встановлення зв'язків між предметами та соціальною практикою;
- акцентування, тобто виділення найбільш важливого;
- дидактичної цінності, тобто диференціація залежно від дидактичних цілей, методів діяльності, засобів навчання тощо [3].

Самостійна робота студентів є досить широким поняттям, у тлумаченні якого сформувались різні підходи, що зумовлюється відмінностями в розумінні суті цього явища. Нерідко самостійну роботу розглядають як окремий вид навчальних занять поряд із лекцією, семінаром, практичним заняттям тощо. Її суттєвими ознаками вважають обов'язковість заняття у відведений розпорядком дня вищого навчального закладу час, роботу без безпосередньої участі викладача, проте за обов'язкового його контролю. За іншими твердженнями, самостійна робота передбачає всю активну розумову діяльність студентів у навчальному процесі, є внутрішньою основою зв'язку різних видів і форм занять між собою. Вважаючи самостійну роботу основним методом засвоєння знань, прихильники цього підходу стверджують, що вона охоплює пізнавальну діяльність, яку здійснюють студенти не лише позааудиторно, а й на лекціях, семінарах, індивідуальних співбесідах, заліках, іспитах, під час захисту курсових і дипломних робіт тощо. Тобто самостійна робота, згідно з таким розумінням, охоплює всі види та форми навчального процесу.

За своєю суттю самостійна робота є активною розумовою діяльністю студента, пов'язаною з виконанням навчального завдання. Наявність завдання та цільової установки на його виконання вважають характерними ознаками самостійної роботи.

Тлумачення сутності самостійної роботи та її мети залежить від загальної концепції навчального процесу. Складність вивчення проблеми зумовлена відсутністю в дидактиці єдності думки стосовно того, що являє собою самостійна робота: метод навчання, прийом учіння чи форму організації навчальної діяльності студентів. Якщо вбачати сутність навчання в передачі системи знань і способів діяльності, то самостійну роботу можна вважати засобом закріплення й тренування, вироблення вмінь і навичок. Водночас, оскільки навчання розглядається як формування пізнавальної діяльності, самостійна робота виступає способом розвитку творчих здібностей і професійного мислення. Виходячи із сучасного розуміння навчання як процесу управління формуванням особистості спеціаліста, тлумачення самостійної роботи студентів є нічим іншим, як способом формування самостійності та активності особистості, її репродуктивних і творчих здібностей, уміння орієнтуватись у теорії й практичних ситуаціях, ставити та самостійно вирішувати теоретичні й практичні завдання.

Аналіз наукової літератури дає змогу виділити головні підходи до визначення поняття «самостійна робота», в основі яких лежать різні ознаки. Самостійною роботою прийнято вважати:

1) роботу, яка виконується власними силами, без сторонньої допомоги та керівництва, під час аудиторних занять (Н. Кружельний);

2) різноманітні види індивідуальної та групової пізнавальної діяльності студентів, які здійснюються ними на аудиторних заняттях і в позааудиторний час (Р. Нізамов, Н. Сагіна);

3) різноманітні типи навчальних завдань, які виконуються під керівництвом викладача (Н. Нікандров, Л. Зоріна, М. Скаткін);

4) систему організації роботи, за якої управління навчальною діяльністю студентів відбувається за відсутності викладача та без його безпосередньої допомоги (В. Граф, І. Ільясов, В. Ляудіс, Н. Сагіна, О. Чиж);

5) роботу студентів, яка проводиться за спеціальним індивідуальним навчальним планом, складеним на основі врахування індивідуальних особливостей і пізнавальних можливостей студентів (С. Архангельський, Л. Деркач, І. Шайдур);

6) складне багатомірне педагогічне явище, яке включає систему взаємопов'язаних структурних і функціональних компонентів, що утворюють цілісну єдність, підпорядковану цілям виховання, освіти й розвитку в умовах її опосередкованого управління та самоуправління;

7) діяльність, що зумовлена самостійним пошуком майбутнього фахівця задля досягнення результатів, які мають об'єктивну чи суб'єктивну новизну й оригінальність, а також прогресивність, за умов володіння засобами організації цієї діяльності на тлі позитивного ставлення до пізнання.

Як бачимо, автори численних публікацій із цього питання за основу визначення самостійної роботи беруть різні ознаки: метод навчання, форми організації пізнавальної діяльності, засіб залучення студентів до самостійної пізнавальної діяльності, вид діяльності студентів. Усі ці ознаки є важливими, проте кожна з них окремо не забезпечує повноту визначення самостійної роботи. Найчастіше поняття «самостійна робота студентів» розкривається на основі діяльності.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, у теорії навчання акцентується увага на необхідності формування насамперед знань, умінь і навичок як основи формування загальних і предметних компетентностей на мотиваційно-ціннісній основі та за наявного досвіду їх застосування. Самостійна робота як основна форма організації самостійної освітньої діяльності студентів є ефективним засобом розвитку суб'єктності

майбутніх спеціалістів загалом та філологів зокрема.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К. Типология личности и гуманистический подход / К. Абульханова-Славская // Гуманистические проблемы психологической теории. – М. : Наука, 1995. – С. 27–48 ; Козаков В. Теория и методика самостоятельной работы студентов : дисс. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.01 / В. Козаков. – К., 1991. – 386 с.
2. Коменский Я. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Я. Коменский ; ред. и ввводн. ст., прим. А. Красновского. – М. : Учпедгиз, 1982–1983. – Т. 1 : Великая дидактика. – 1982. – 520 с.
3. Лернер И. Дидактические основы формирования познавательной самостоятельности учащихся при изучении гуманитарных дисциплин : автореф. дисс. ... докт. пед. наук : спец. 13.730 «Теория педагогики» / И. Лернер. – М., 1971. – 38 с.
4. Малихін О. Аспектний аналіз категорій «пізнавальна самостійність» і «пізнавальна активність» у контексті організації самостійної навчальної діяльності студентів / О. Малихін // Рідна школа. – 2011. – № 3. – С. 25–29.
5. Малихін О. Зміст і сутність самостійної навчальної діяльності студентів: історія і сучасність / О. Малихін // Українська мова і література в школах України. – 2014. – № 11. – С. 24–28.
6. Малихін О. Мотиваційно-цільовий компонент самостійної навчальної діяльності студентів вищого педагогічного навчального закладу / О. Малихін // Рідна школа. – 2005. – № 8. – С. 28–30.
7. Молибог А. Вопросы научной организации педагогического труда в высшей школе / А. Молибог. – 2-е изд., доп. – Минск : Вышэйшая школа, 1975. – 288 с.
8. Платонов К. Психология / К. Платонов, Г. Голубев. – 2-е изд. – М. : Высшая школа, 1977. – 350 с.